

ЄВРОПЕЙСЬКА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА І ДИПЛОМАТІЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТОЛІТТЯ ТА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ (ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

ЦІВАТИЙ В.Г.,

кандидат історичних наук, доцент

Дипломатична академія України
при МЗС України

Дана тема стосується складного історичного явища – початкового етапу становлення європейської системи держав на рубежі середньовіччя та ранньої нової історії, і важлива для розуміння генезису системи міжнародних відносин у Європі, рівня взаємозв'язку і взаємовпливу європейських держав, основних тенденцій розвитку міжнародних відносин цього регіону на рубежі двох епох.

Наприкінці XV – початку XVI століття Європа вступає у новий період міжнародних відносин¹. Процес формування національних держав спричинив до життя нові міждержавні відносини, що прийшли на зміну феодальним міжусобицям. Почалися війни серед європейських держав за гегемонію у Європі не лише на двосторонньому, але й на загальноєвропейському рівні. Посилення спільності історичного процесу в масштабах всієї Європи стало необхідним наслідком формування капіталістичних відносин. Внутрішнє протиріччя «європейської рівноваги», нестійкість її рамок та лише окресленість рис зумовили складне переплетіння подій, гостру боротьбу в Європі наприкінці XV – середині XVI століття, і перш за все – Італійські війни (1494-1559 рр.)². Адже їх наслідки спричинили суттєві зміни у світовій політиці, а саме франко-іспанське суперництво за превалювання в Італії стало предтечею формування європейської системи і своєрідною головною віссю, навколо якої будували свою зовнішню політику всі держави Західної Європи і, в першу чергу, Англія та Імперія, в сукупності складаючи і реально відображаючи процес становлення європейської системи держав.

Українські землі в XVI столітті теж були інтегровані у цей загальноєвропейський процес, хоча і в своєрідній формі. Бо вони, роздроблені та ослаблені золотоординським ігом, стали об'єктом експансії і опинилися у складі різних

держав – Польщі, Литви, Угорщини, Молдавії, Московського князівства, Кримського ханства, Туреччини та ін. У цей період більшість українських земель знаходилась у складі Великого князівства Литовського й Корони Польської, котрі аж до самої Люблінської унії (1569 р.) становили два самостійних політичних організми і зберігали свою державну окремішність³.

Таким чином, у XVI столітті українські землі втратили національну єдність, але продовжували бути складовим елементом європейської зовнішньої політики (зокрема, дипломатії), хоча і в складі інших держав.

Друга половина XV – перша половина XVI століття, – це визначальний період в історії України, який М.С.Грушевський розцінював як перехідний до того культурного і суспільного національного руху, що розпочався наприкінці XVI ст.⁴. На зламі цих століть в історії України відбулося чимало важливих історичних подій. Складні зовнішньополітичні і внутрішні умови негативно впливали на соціально-економічний, політичний, правовий і культурний розвиток українських земель, але спинити його не могли. Це складне питання, але, безумовно одне, що Україна п.п. XVI століття розвивалася під благодатним впливом загальноєвропейської політичної та правової культури.

На відміну від західноєвропейської зовнішньої політики, яка формувалася навколо подій Італійських воєн (1494-1559 рр.) у Східній Європі відбувається зовнішньополітична переорієнтація. Її сутність полягала у створенні московсько-кримського союзу, спрямованого проти Польсько-Литовської держави (до складу якої входила більшість українських земель) і Великої (або Заволзької) Орди, що оформився наприкінці XV ст.⁵.

Успіхи зовнішньополітичної діяльності великого князя московського відбилися на його титулатурі: від середини 80-х рр. XV ст. почав називати себе «государем и великим князем всея Руси», що містило в собі претензії Івана III на зверхність над усіма східнослов'янськими землями, тобто на давньоруську політичну спадщину. Саме Іван III (1462-1505 рр.), приєднавши Тверь і Новгород, першим із великих князів московських почав проводити активну західну політику. У політичному розмаїтті Європи з'явилася нова постать – молоде Московське князівство, а на перетині між Заходом і Сходом, західноєвропейської і східноєвропейської зовнішньої політики та дипломатії – українські землі, які перебували у складі Польсько-Литовської держави. Про це з певністю свідчить дипломатична документація кінця XV – середини XVI століття⁶.

У період існування Великого князівства Литовського на землях України до кінця XV ст. діяло старе українське звичаєве право. Проголосивши принцип «старовини не чіпати, а нового не вводити», великі литовські князі не лише підтвердили на українських землях дію звичаєвого права, але й сприяли його розвитку. Джерелом права в українських землях литовсько-руської доби були звичаї, міждержавні договори, привілейні грамоти, земські статuti та збірники законів. Міждержавні договори – це договори Великого князівства Литовського з

Московських князівством, з Новгородською і Псковськими землями, з Пруським і Лівонським орденами та інші. Дипломатичний договір к. XV - XVI ст. характеризується наявністю багатослів'я, подробиць, нагромадженням подібних синтаксичних конструкцій, дослівний повтор зобов'язань, які приймали на себе обидві сторони, для кожної з них окремо і т.д. Саме за цим типом складені майже всі міжнародні договори Східної Європи XV – XVI ст. Для них характерне намагання зробити текст як можливо найбільш визначеним, звести до мінімуму можливості яких би там не було двозначень та різночитань.

Широкого розвитку наприкінці XV – першій чверті XVI століття отримала дипломатія, як засіб міжнародної політики. Адже саме ця інституція мала своє спеціальне призначення – здійснення зовнішньої політики держави мирними засобами.

Зупинимося саме на польсько-литовській дипломатії, а зокрема на процесі формування посольських звичаїв. Адже цей процес не залишив осторонь українські землі і вплинув у майбутньому на формування української дипломатичної служби. Саме литовські та польські посольства прибували до Московської держави частіше за інших, адже відносини між найближчими сусідами були, як правило, напруженими і треба було обговорити багато нагальних проблем - питання війни і миру, обміну полоненими, розмежування прикордонних земель. Проте польські дипломати в XVI ст. були ще відносно рідкими гостями у Москві, частіше приїздили литовські діячі⁷. До Люблінської унії (1569 р.) і деякий час після її заключення Велике князівство Литовське зберігало значну політичну самостійність, мало своє військо, свою «раду». Згідно давній традиції, саме воно підтримувало дипломатичні зв'язки з Московською державою. Гінці між Москвою і Вільно снували безперервно, і не рідше одного разу в два-три роки сторони обмінювалися посольствами.

До середини XVI століття у Європі практично не був відомий звичний для нас тип посла-резидента, який постійно перебуває у країні призначення. Правда, як виключення, Венеціанська республіка здавна тримала своїх представників при деяких дворах⁸, а 1513 р., наслідуючи її приклад, папа Лев X засновує нунціатуру у Франції, Англії і Німеччині (на відміну від легатів, виконуючих разові дипломатичні доручення Ватикану, нунції були його постійними представниками при дворах католицьких монархів).

Перша чверть XVI сторіччя – початок ери постійних посольств і постійної дипломатії. На рубежі середньовіччя і ранньої нової історії європейські государі оволоділи новими формами і методами дипломатичних стосунків у міждержавних відносинах⁹. В другій половині XVI сторіччя новий спосіб дипломатичного представництва затвердився у більшості європейських держав, що, однак, не виключало і одноразові надзвичайні посольства, які направлялися в особливо важливих випадках.

Саме в цей період у Європі відбувається процес формування дипломатичного етикету, порядок поведінки за кордоном власних дипломатів кожної з країн, норми

спілкування з іноземними послами. Всі обставини, які оточували послів з того моменту, як вони перетинали кордон, були пристосовані до виразу певних політичних ідей. Кількість і якість наданого продовольства, посольського подвір'я, місце і церемоніал аудієнції, одяг придворних, асортимент посуду на урочистому обіді і ін. – все, аж до кольору воскової печатки на грамотах, більш-менш було пов'язане з ідеологією держави, з його місцем у системі міжнародних відносин епохи, з конкретною політичною ситуацією¹⁰. Ті ж ідеї, але в стислій формі, визначали і поведінку представників держави за кордоном. В сукупності ці правила-норми, які регулювали всю зовнішню сторону дипломатичних зв'язків, складали посольський звичай тієї чи іншої держави. Виключенням не стала і Польсько-Литовська держава в цілому, і українські землі, зокрема. Саме дипломати повинні були відстоювати прийнятні норми посольського звичаю. За дрібницями етикету поставали питання політики держави, її ідеології, престижу верховної влади.

Отже, норми посольського звичаю кожної держави формувалися у конкретних історичних умовах на рубежі середньовіччя і раннього нового часу. Нові умови, новий статус багатьох країн вимагали нових форм державної обрядності, в тому числі і дипломатичної. На формування посольського звичаю європейських країн мало вплив співвідношення західноєвропейського, східного і візантійського звичаїв. Стосовно українських земель, то на них поширювалися норми Великого князівства Литовського, де ще здавна у дипломатичній практиці використовувалися норми загальноєвропейського характеру. Саме ці норми складуть основи їх майбутнього посольського звичаю. Посольський звичай Європи XVI сторіччя відобразив цікаву епоху в історії цього регіону – її політику, дипломатію, право, державну ідеологію, психологію, менталітет і побут людей.

В тогочасній Європі члени дипломатичних місій не цуралися шпигунства, й існував навіть особливий іронічний термін, який позначав дипломата – *espion honorable* (франц. почесний шпигун). Філіп де Коммін, радник французького короля Людовіка XI (1461–1483 рр.), слушно вважав, що не має кращого спостерігача і збирача чуток, ніж посол¹¹.

У цей період формується певна система політичних поглядів, яка стосувалася відносин поміж монархами і государями. В дипломатичній мові XVI ст. починає використовуватися спеціальний термін – «братство», який відображав політичне рівноправ'я голів держав; складовою часткою посольського звичаю у XVI ст. була відправка і отримання дарунків – «поминки» (офіційні і приватні). Широкого впливу в посольському звичаї XVI ст. набуло питання про порядок обміну візитами, про послідовність відправки своїх посольств і прийому іноземних. Тут рівновага повинна була бути сталою, і сторони зірко слідкували, щоб дипломатичний маятник коливався з однаковою амплітудою. У загальних рисах церемоніал зустрічі був однаковий в усіх європейських державах. Але в литовсько-руській дипломатичній практиці особливо великого значення набувало саме місце зустрічі.

Середньовічне право, в тому числі і міжнародне, не знало абстрактних категорій – його суб'єктами були не поняття, а індивіди¹². У дипломатичному

протоколі нового часу держава персоніфікується з її главою – це загальноприйнята умовність. Якщо монарх був втіленням держави, то посол, у свою чергу – втіленням монарха. Саме в середовищі послів поступово формувалися уявлення про міжнародне право, про місце їх господарів серед монархів Сходу і Заходу, про правила, якими регулювалась підтримка статусу і авторитетності держави у дипломатичних відносинах. Можливо, що найбільш важливим з цих правил – був принцип ієрархії, згідно якого відносини повинні здійснюватися суворо на відповідних одне одному рівнях влади. Так в литовсько-руській дипломатичній практиці великий князь литовський міг вступати у контакт виключно з самим царем; королівська Рада («пани радні») – з Боярською думою; віленський єпископ – з митрополитом і т.д. Саме в першій чверті XVI століття у дипломатичній практиці вже використовувалася норма, за якою покарання дипломата могло бути здійснене лише від уряду тієї держави, яка його надіслала. Таким чином, дипломатична практика підкорялась відомій нормі міжнародного права, яку пізніше сформулював нідерландський юрист XVII століття Гуго Гроцій, а саме - екстериторіальність посла і його свити.

Отже, і в Західній, і в Східній Європі дипломатичні засоби застосовувалися, як правило, одні й ті ж, у всякому разі подібні, хоча, звичайно, існували і розбіжності, обумовлені особливостями історичного розвитку держав, національними звичаями і характером міжнародних відносин західноєвропейського і східноєвропейського регіонів. Посольський звичай не залишався незмінним та стійким, він постійно змінювався, сприйнятливо реагуючи на зміни у міжнародному житті Європи і на особливості розвитку суспільства. Протягом наступних сторіч йшов процес непохитної формалізації посольського звичаю в усіх державах Європи, наближаючи його до дипломатичного церемоніалу і протоколу нового часу.

Роз'єднаність українських земель, відсутність єдиного політичного центру, тяжкий іноземний гніт, спустошливі турецько-татарські напади – все це гальмувало як розвиток продуктивних сил, так і становлення української політичної та правової культури. Але, незважаючи на складні соціально-політичні умови, в яких розвивалася українська політична і правова культура, її подальший поступ не міг зупинитися. Українські землі поступово інтегрувалися в європейську систему міжнародних відносин, яка формувалася на рубежі середньовіччя і раннього нового часу. Україна продовжувала розвиватися поєднуючи в собі кращі традиції минулого та тогочасні досягнення європейських держав, і зокрема у сфері міжнародних відносин, зовнішньої політики, дипломатії. Уже в XV – XVI ст. назва «Україна» фігурує в багатьох офіційних документах, у мемуарах, художніх творах, народних думках та піснях¹³. Набуваючи дедалі більше національних рис, політична і правова культура України цього періоду значно вплинула на подальший розвиток української державності, правової системи та національної культури.

Багатовікова історія зовнішньополітичної діяльності європейських держав залишила у спадщину дипломатичні звичаї та традиції, комплекс методів та норм, що мають практичне значення і до сьогодні.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Див.: Alba A. L'âge classique 1492-1789. - Paris, 1995; Livet G. L'équilibré européen de la fin du XVe à la fin du XVIII siècle. - Paris, 1976; Mowat R.B. A History of European Diplomacy (1451-1789) - Hamden - Connecticut, 1971; Nordmann C. La montée de la puissance européenne (1492-1661) - Paris, 1974; Ивонин Ю.Е. Становление европейской системы государств. - Минск, 1989.
- ² Див.: Histoire de la France (La France de la Renaissance) - Paris, 1997. - Т.6.-Р. 136-154; Storia d'Italia.-Torino, 1994. - Т.1. - Р.363-381; Tenenti A. La formation del mondo moderno XIV - XVII secolo. - Bologna, 1980. - Р.214-236; Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии нового времени. - Минск, 1984. - С. 35-67.
- ³ Див.: Україна і Польща в період феодалізму. - К., 1991.
- ⁴ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991. - С. 40-41.
- ⁵ Российский Государственный архив древних актов (РГАДА) - Ф. 123. - Д. 10. - Л. 89-90 об.; див. також: Андреев А.Р. История Крыма. - М., 1997. - Гл. 8. - С. 122-162.
- ⁶ РГАДА - Ф. 53. - Д. 1. - Л. 60-60 об.; Ф. 79. - Д. 10. - Л. 296; Ф. 79. - Д. 15. - Л. 211; Ф. 123. - Л. 10. - Л. 89.; 155. Див.: Corps universelle diplomatique du droit des gens /Par J. Dumont. - Amsterdam, 1726. - Т. 3-4; Négotiations diplomatiques entre la France et l'Autriche durant les trente premières années du XVI siècle /Par M.Le Glay. - Paris, 1835. - Т. I-II; Suárez Fernández L. Política internacional de Isabel la Católica. Estudio y documentos. - Madrid, 1969-1971. - Т. 3-4; Законодательные акты Великого княжества Литовского XV - XVI вв. - Ленинград, 1936. - С. 113-118; 131-158.
- ⁷ РГАДА. - Ф. 79. - Д. 15. - Л. 266.
- ⁸ Див.: Relations des Ambassadeurs vénitiens sur les affaires de France au XVIe siècle/ Trad. J.Tommaseo. - Paris, 1838. - Т.1; etc.
- ⁹ Див.: Lapeyre H. Les monarchies européennes du XVIe siècle. Les relations internationales. - Paris, 1967. - P. 49-58; 113-127.
- ¹⁰ РГАДА - Ф. 53. - Д. 1. - Л. 3, 27 об; Ф. 53. - Д. 2. - Л. 2.; Ф. 79. - Д. 10 - Л. 296 об.; Ф. 79. - Д. 15. - Л. 211; Ф. 123. - Д. 10 - Л. 21; Ф. 123. - Д. 21. - Л. 97.
- ¹¹ Commines P. Mémoires édit Linglet. - Paris, 1747. - Т: 1-2. - P.231-232.
- ¹² Lecoite J. L'ideal et la Différence: La perception de la personnalité littéraire la Renaissance. - Genève, 1993. - P.38-41.
- ¹³ Див.: На переломі: друга половина XV - перша половина XVI ст. / Серія «Історія України в прозових творах та документах». - К., 1994; Сергійчук В.І. Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI- середини XVII століття. - К., 1991.